

משה מעוז

תהפוכות במזרח התיכון ובצפון אפריקה: קהילות דתיות ואתניות

ירושלים: מגנס, תשפ"א, 274 עמ', כולל ביבליוגרפיה ואינדקס

ספרו של משה מעוז בוחן את התמורות במזרח התיכון בעשורים האחרונים מבעד לפריזמה של הקהילות הדתיות והאתניות, שהן לדידו השחקניות המרכזיות המניעות תמורות משמעותיות במרחב: עליית כוחן של הקהילות השיעיות בעיראק, לבנון ותימן והתחזקות מעמדם של הכורדים בעיראק ובסוריה, הנוצרים והאנימיסטים בסודאן והברברים בצפון אפריקה. המפסידים בתהליך זה הן קהילות הרוב הערבי-מוסלמי סוני שכוחן נחלש. לדין זה קושר מעוז גם את התהליך הייחודי "בישראל/פלסטין, [מקום בו] נמשך התהליך הדרמטי של הפיכת המיעוט הדתי-אתני היהודי לרוב שליט, תוך הדרה של קהילות הרוב לשעבר, הערבית מוסלמית סונית [...] (עמ' 1).

באמצעות מסגרת דיון זו הספר סוקר באופן ממצה את מקומן והתפתחותן של קהילות דתיות ואתניות במרחב המזרח תיכוני. צריך נקודת מבט רחבה ואומץ כדי לספר סיפור נרחב על תהפוכות במזרח התיכון ובצפון אפריקה באופן שיש בו עומק היסטורי וגם ניתוח מעמיק של תהליכים עכשוויים. משה מעוז, מוותיקי חוקרי המזרח התיכון והחשובים שבהם, הוא האדם המתאים לפרויקט כזה. חוקרים מובהקים של הקהילות ומדינות הלאום השונות הנדונות בספר יוכלו אולי שלא להסכים עם מלוא הניתוח, אבל כאן בדיוק ייחודו של הספר – בהיקף הפרויקט ובמבט העל שהוא מספק, אך בלי להתעלם מהפרטים. את כל זאת עושה מעוז ב-219 עמודים (ללא הביבליוגרפיה והאינדקס) ובשפה קריאה וברורה – בבחינת מעט המחזיק את המרובה.

הפרק הראשון מוקדש ל"מהפכה השיעית", והדיון בו נע מעיראק ללבנון ולעליון בסוריה ומשם לחות'ים בתימן. את הפרק חותם דיון בתגובה של הקהילות הערביות-סוניות לעליית השיעים ודיון בדרוזים בלבנון, סוריה וישראל. הפרקים הבאים דנים בקהילות מוסלמיות לא ערביות (כורדים, צ'רקסים ותורכמנים, קהילות דרום סודאן והברברים) ובקהילות נוצריות (קופטים, מארונים, ארמנים). הפרק האחרון דן בקהילות היהודיות במרחב היהודי-מוסלמי, בציונות ובישראל ויחסיה עם קהילות דתיות ואתניות באזור. מעוז אינו מתעלם מייחודיות המקרה הישראלי, אבל מדגיש כי יש לדון בישראל וביחסי רוב ומיעוט בה על רקע המרחב המזרח תיכוני שבו היא ממוקמת. זו אמירה חשובה לעומת הגישה של הפרדת הדיון בסוגיות של המזרח התיכון מהדיון במדינה ובחברה הישראלית, שהשפעותיה עדיין ניכרות.

מסגרת הדיון מדגישה את התחרות בין קהילות אתניות ודתיות כמפתח להבנת התמורות במזרח התיכון, ובמיוחד היריבות בין הסונים והשיעים. ממסגרת דיון זו אפשר להסיק שמדובר ביריבויות עתיקות בין זהויות פרימורדיאליות הממשיכות ומתעצמות. אבל כאן נכנסת הספקנות האנתרופולוגית ושואלת: האומנם מדובר בזהויות בסיסיות שמהותן והיחסים ביניהן מכתבים את התהפוכות באזור ואת

גורלם, המר במקרים רבים, של האנשים? ואולי דווקא סונים ושיעים חיו זה לצד זה במשך תקופות ארוכות והזהויות לא היו דיכוטומיות כל כך? קריאה בין השורות מעלה שאלות על עניינים אלה יותר מאשר תשובות חד-משמעיות (הנובעות לכאורה מהתזה המרכזית על היחלשות הרוב הסוני), וטוב שכך.

עבודתו המכוננת של פרדריק ברת' קראה תיגר על התפיסה הרווחת כי זהויות אתניות מסמנות קבוצות ברורות שלהן מהות היסטורית, תרבותית ולשונית המבדילה אותן מקבוצות אחרות.¹ במקום זאת הציע ברת' התבוננות בגבולות אתניים (ethnic boundaries). לפי גישה זו, מעבר לחלוקה הברורה לקהילות דתיות ואתניות שמגדירים פרקי הספר של מעוז, מסתתר קלידוסקופ מגוון של אפשרויות לבנייה ולהצגה של זהויות. בעקבות ברת' מחקרים רבים הפנו את הדגש לאופני ההבניה וההצגה המשתנים של זהויות בהתאם להקשר וסיטואציה. בהמשך התפתחה מגמה לבחון הצטלבויות של זהויות (intersectionality) ונבחנה גם האפשרות של ריבוי זהויות. ואולם לעומת מגמות אלו הקריאה בספרו של מעוז מדגישה את המתח בין התייחסות לזהויות קולקטיביות כמהות ברורה ונתונה לבין תפיסה הבנייתית ודינמית. התמונה הכוללת שמתקבלת מהקריאה בספר מחזירה אותנו לתמונת עולם מהותנית בכל הקשור לזהויות אתניות, משמעותן והאופן שבו הן פועלות. שיעים וסונים, כורדים וערבים, צ'רקסים ואפילו דרוזים – מהספר עולה שהתמורות במזרח התיכון וההתפתחויות והמאבקים של עשרות השנים האחרונות "מייצרים" את הקבוצות הללו כישויות ברורות, כמעט מהותניות בבסיסן. ואולם בו בזמן, גם בלי לדבר את השפה האנתרופולוגית של ברת' וממשיכיו, מעוז מודע היטב לדינמיות של זהויות, ולכך דוגמאות רבות בספר. כך לדוגמה, השימוש בשם הפועל "שערוב" לתיאור קהילות ההופכות "ערביות" יותר, כמו כורדים בסוריה (עמ' 99-105), תורכמנים (עמ' 106-108) צ'רקסים (עמ' 109-111) ושבטי דרום סודאן (עמ' 111-114). שימוש כזה מזמין דיון המשך: האם "שערוב" הוא תהליך? מתי הוא נכפה מלמעלה ומתי הוא משמש אסטרטגיה של הצגת זהות או חלק ממערך של ריבוי זהויות?

דוגמה אחרת למתח בין הבנה מהותנית לבין הבנייתית-דינמית של זהויות אפשר לראות בפרק על הדרוזים בלבנון (עמ' 67-73): מעברי הזהויות של משפחת שהאב במאה ה-19 מדגימים דינמיות והשתנות של זהות. לעומת זאת, אופני הפעולה של מנהיגים כפמאל ג'נבלאט במאה ה-20 מעלים שאלות על היחס בין הצד האתני-קהילתי לבין מטרות ואידאולוגיות כלל-אזרחיות (או למשל מעמדיות): האם זהויות דתיות ואתניות מהותניות מכתיבות פוליטיקה אתנית או שמא ייתכן מעבר מאינטרסים קהילתיים לפוליטיקה אזרחית? מעוז לא דן ישירות בשאלות אלו, אבל התמונה המצטיירת היא שבמציאות המזרח תיכונית, ובמיוחד בהתייחס לתמורות בשנים

1 Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Oslo: Universitetsforlaget, 1969 (Republished: Long Grove Illinois: Waveland Press, 1998); Thomas Hylland Eriksen, "The Epistemological Status of the Concept of Ethnicity," *Anthropological Notebooks* 25/1 (2019), pp. 27-36

האחרונות, הזהויות הקבוצתיות המולדות (במונחיו של הרולד איזקס [Issacs])² נתפסות כמהות בסיסית בעלת ערך קבוע.

דרך אחרת לבחון דיון זה היא לשאול למי יש אינטרס או צורך לתפוס זהויות קהילתיות כמהותניות. תשובה אפשרית היא שהדבר משרת צרכים של מדינות ושל גורמים המנסים להשתלט עליהן ולנהל אותן. המדינה ושלוחותיה תורמות להבניית הזהויות הקהילתיות כקשיחות ומנוגדות, וכתוצאה מכך לא מתחולל ביניהן, ובגבולות שביניהן, משא ומתן פתוח אלא חילופי אש מדממים. ואכן, הספר מקדיש תשומת לב לבחינת אסטרטגיות שונות של מדינות ביחס לזהויות הקהילתיות שבקרבתן, אם כי חסר בו דיון מקדים היסטורי ותאורטי רחב יותר על משמעות יחסי הגומלין בין מדינות הלאום לקהילות הדתיות והאתניות שבגבולותיהן.

פציזו מסוים להיעדר דיון תאורטי ניתן בדיונים משווים ראויים לציון: יחסן של תורכיה, סוריה ואיראן לכורדים (עמ' 87-101); גורל הארמנים לעומת גורל היהודים (עמ' 162-163); ודיון משווה מאלף בכורדים ובברברים (אַמְאִיעַ'; ביחיד: אַמְאִיעַ') — המדגים אסטרטגיות שונות של השתלבות קבוצות מיעוט במדינות לאום. בעוד הכורדים זכו לאחר מאבק ארוך באוטונומיה מסוימת, הברברים "הפסידו במאבק על אוטונומיה או עצמאות, ומשתלבים עתה בתפקידים בממשלים (בעיקר במרוקו ואלג'יריה) בצבא ובמוסדות המדינה — הרבה יותר מהכורדים במזרח התיכון [...] ומאבקם כיום ממוקד יותר בדרישה להכרה בזהותם התרבותית והלאומית". התפתחות זו היא שהובילה לקונפליקט מתון יותר בין הברברים למדינות שבהן הם חיים ובינם לבין שכניהם הערבים (עמ' 135-137). המדינה, אם כן, היא לעיתים סוכן מרכזי בעיצוב של זהויות וקהילות אתניות ודתיות, אך דיונו של מעוז בתפקידן של קהילות דתיות ואתניות בתהפוכות במזרח התיכון מספר למעשה על חולשתן של המדינות במרחב.

בסביבה המאופיינת במאבקי כוח אלימים בתוך מדינות חלשות הנטייה היא לייחס לקבוצות ולפרטים זהות אתנו-דתית או אתנו-קהילתית מהותנית. הספר מציר תמונה לפיה קבוצות דתיות ואתניות הן שחקניות מרכזיות המעצבות את התמורות ההיסטוריות במרחב. כאשר זוהי מסגרת הדיון קשה להימנע מתיאור שמניח מידה גבוהה של אקסקלוסיביות וטוטאליות של זהויות אלה. תיאור זה מעלה שאלות על אופני ההתמודדות של פרטים וקבוצות עם המציאות הקודרת המתוארת ויכולת הפעולה (agency) שלהם.

סוגיות רבות אחרות נותרו מחוץ למסגרת הדיון: מידת קיומן או היעדרן של חברה אזרחית ושל זהויות אזרחיות שחוצות גבולות של דת ואתניות במדינות המזרח התיכון; הזיקה של יחסי מגדר למציאות המתוארת (רמז לכך מצוי בכך שבספר כולו מוזכרות רק שלוש נשים); והבחירה בהגירה כצורת התמודדות עם עולם מהותני זה. ליסכום, זהו ספר חשוב שיכול לשרת סטודנטים וחוקרים כאחד. התזות העיקריות בדבר עליית כוחם של השיעים ושל קבוצות מיעוט אחרות במזרח התיכון יכולות לעורר דיונים פוריים, ומידת תקפותן תיבחן בשנים הקרובות. בד בבד, הספר מספק

Harold R. Isaacs, "Basic Group Identity: The Idols of the Tribe," *Ethnicity* 1/1 (1974), pp. 15-41 2

סקירה מתומצתת על הקהילות המרכזיות במרחב ופותרת פתח לדיונים בשאלות יסוד במחקר המזרח התיכון.

חן ברם, המכללה האקדמית הדסה והאוניברסיטה העברית בירושלים